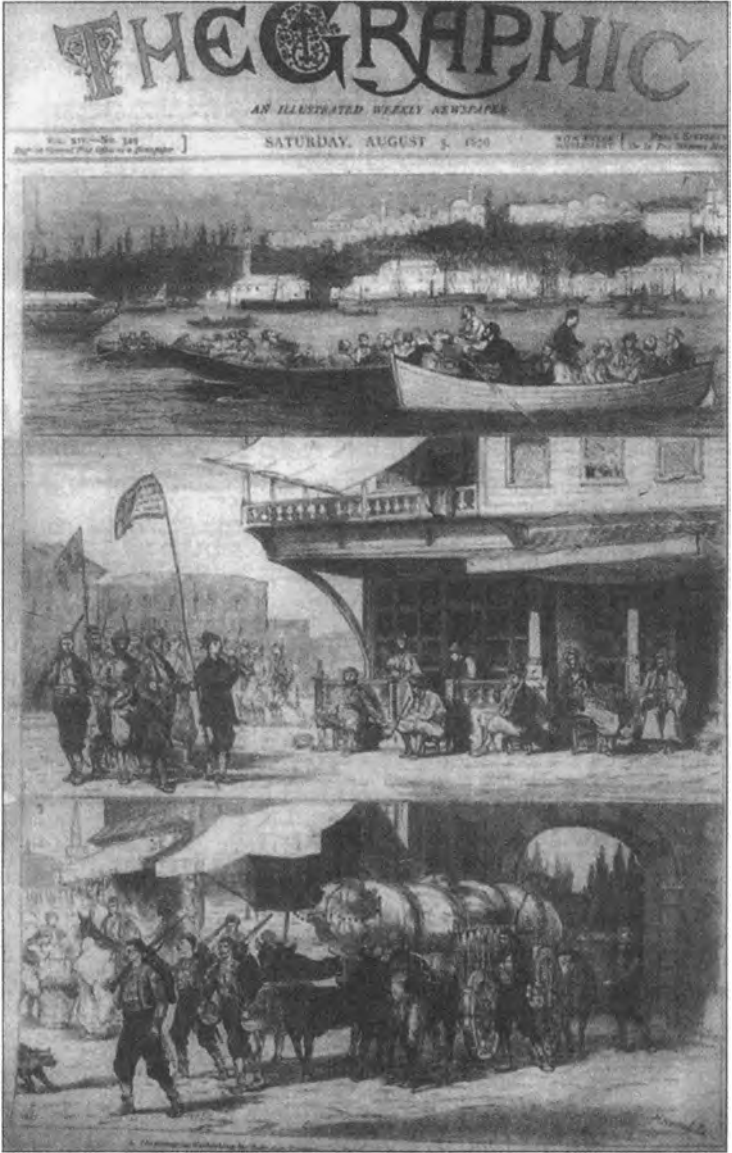

GİRİŞ

İMPARATORLUĞUN EN UZUN ASRI

OSMANLI MODERNLEŞMESİ Tanzimat devriyle sınırlanamaz, daha eskiye uzanan bir olgudur. Osmanlı modernleşmesi Avrupalılar ile ani karşılaşmanın yarattığı bir şok da değildir. Çünkü Osmanlı coğrafyası, tarihi boyunca Avrupa coğrafyası ile siyasi, iktisadi yönden bir beraberlik içindedir. Üstelik dinler ve diller mozaîği olan bu imparatorlukta değişme deyince, tüm sistemi kapsayan eşzamanlı bir tarihsel-toplumsal olgu da söz konusu olamaz. Öte yandan Osmanlı modernleşmesi salt Osmanlı Türkiye'si'ni kapsayan bir gelişme de değildir; Osmanlı modernleşmesi denen olgu, diğer Müslüman toplumları da kapsar. Modernleşme olgusu, Osmanlı dünyasında hâkim dinin tartışılmasını, ona atfedilen kurum ve kuralların sarsılmasını, değişikliğe uğramasını birlikte getirdi. Bu, değişimin bir yüzüydü, ama Müslümanlar kadar Hristiyanları ve diğer dinlerin üyelerini de kapsayan ortak yüzüydü. Din dışı bir hayat ve düşünce tarzı, Avrupa dillerinin ve bilimin etkinliği, kamu hayatı kadar aile hayatında da geleneksel kalıpların sarsılması, Osmanlı Türkiye'si'nden önce Rusya Çarlığı'ndaki Müslümanlar arasında da görülüyordu. Aynı değişimler bir süre sonra Hindistan Müslümanlarının da gündemine geldi. Her toplum zamanın akışı içinde sürekli değişim geçirir. Osmanlı toplumu da kuşkusuz bu genel kuralın dışında kalamaz. Üstelik o toplumun siyasal örgütü olan Osmanlı İmparatorluğu'nun doğuşu ve yükselişi tarihin hızlandığı bir döneme rastladığına göre, imparatorluğun klasik dönemi diye nitelediğimiz ilk dört

İstanbul'daki dağdağalı yaşamdan görüntüler.

yüzylında bile Osmanlı toplumunun dilinde, kültüründe, dinsel inanç ve örgütlenmesinde, mali, askerî-idari yapısında devirden devre büyük değişiklikler göze çarpar. Bu değişmelerdeki tek etken küçük Osmanlı Beyliği'nden çok-kavimli bir imparatorluğa geçiş olgusu değildir; hızlı bir yapısal değişim geçiren Yeniçağ dünyasının koşullarına uyma zorunluluğu da bu değişimde önemli bir rol oynamıştır. 14. yüzyılın Osmanlı şairi ve divan kâtibi ile 16-17. yüzyıldaki meslektaşları aynı dili kullanmazlar. 14. yüzyılın askerî düzeni ve savaş teknolojisi 16. yüzyıldakinden farklıdır. Toprak düzeni ve mali yapı için de aynı şey söylenebileceği gibi, asıl önemlisi, Osmanlı toplumunun çeşitli sınıflarına mensup bireylerin düşüncüsü, dünya görüşü ve yaşam biçiminde bu farklılaşma gözlenebilmektedir. Osmanlı modernleşmesi, o toplumdaki kurumlarını, bireylerin değişmesini ve nihayet toplumsal ve siyasal örgütlenmenin odağı olan devletin yapısını da kapsar. Tanzimat olayının halen yoğun bir tartışma konusu olması bundan dolayıdır.

Osmanlı toplumunun modernleşmesi, modernleşmenin klasik tarifi olan, gelişmiş toplumun özelliklerinin azgelişmiş bir toplum tarafından alınması (*mimétisme*) gibi bir tümceyle anlaşılamaz. Modernleşme olgusu, kaba bir deyişle, var olan değişimin değişmesidir. 19. yüzyıl toplumu yeni bir değişme ivmesi kazanmıştır. Ama bu tarif dahi modernleşme olgusunun nedenini, hatta niteliğini açıklamaya yetmemektedir. Modernleşme, Osmanlı ülkesinde salt değişen dış dünyanın zorlamasıyla meydana gelmedi. Yaşamın var olan kalıplarının kırılması yalnız buhar medeniyetinin, limanlar, demiryolları ve bankaların eseri değildir. Şark kendi bilincinde de, yaşadığı zaman çizgisinin, değişen çevre dünyanın farkına vardı. Kuşkusuz ki her şeyin değiştiğini, dedelerinin yaşadığı dünya ile kendi dünyasının farklı olduğunu asıl saptayan Batı toplumuydu. Avrupa, Rönesans'tan beri yaşamın değiştiğini, tarih çizgisi üstünde yeni aşamalara geçtiğini fark ediyordu. Mousnier 1745'te Fransız Akademisi adına şu açıklamada bulunuyordu: "Paris Akademisi, Avrupa'nın devamlı değişmiş ve halen değişmekte olan bir kıta olduğunu açıklar. Bu değişim, bizim gelişen bilgi ve bilincimizin

Türk ailesi, 1865 (Anonim)

İstanbul'da bir sokak, 1865 (Fotoğraf: Abdullah Biraderler)

bir eseridir. Akademiye göre dünyanın diğer bölgeleri durgunluk içindedir.” Daha 17. yüzyılın sonunda gezginlerden Chardin “Asya atalet demektir, Avrupa ise sürekli değişen bir dünyadır,” diyordu.¹ Avrupa durağan bir dünyada gelişme ve ilerlemenin, yaşamı değiştirmenin kendine özgü bir olgu olması ile övünçlüydü. Avrupa dünyanın diğer köşelerini tanıyor ve karşılaştırma yapıyordu. Avrupalılar daha 15. yüzyılda dünyanın diğer köşelerini tanıtan seyahatnameleri okuyorlardı. Yeniçağ, Avrupalıda kendi hayat tarzının üstünlüğüne dair bir bilinç doğurdu. Acaba Avrupa durağan dediği dünyanın öbür parçasına da değişme fikrini kabul ettirme gayretinde miydi? İddianın tersine, Akdeniz’in doğusu bu modeli gözlemekte ve yavaş yavaş benimsemekte oldukça bağımsız ve kendiliğinden davranmıştır. Özellikle 18. yüzyıl, Osmanlı dünyasının Avrupa’yı ve Rusya’yı bazen nahif, bazen ustaca gözlemlediği bir dönemdi. Dahası bu gözlem ve mukayese artık yazıya ve tanıtıma konu olmuştu. Doğulular savaş meydanlarında, sonra ticarete yüz yüze geldikleri Avrupa’yı daha yoğun bir biçimde izlemeye başlamışlardı. 18. yüzyıl Osmanlı sefaretnameleri bugün Avrupa tarihçilerinin kendi toplumlarının o dönemdeki tarihî kesitini anlamak için kullandıkları kaynaklar arasında yer alıyor. 18. yüzyılın Osmanlı’sı Avrupa ve Rusya’ya çalkantılı bir fikir iklimi içinde bakmıştır. Ama bu bakış ve bilincin evrimi bile Osmanlı dünyasında önemli değişmelerin var olduğunu gösterir. Büyük Petro devrinde Rusya’ya elçi giden Mehmed Ağa, Çarın yaptığı geçit töreni ve yeni protokol düzeninden “Çarın maskaralıkları” diye söz etmektedir. Ama II. Katerina Rusya’ya giden elçi Mustafa Rasih Paşa, Rusya’nın tasvirini etraflıca ve takdirkâr bir ifadeyle yapmaktadır. Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi’nin Fransa’ya bakışını, Potsdam’a giden elçi Ahmed Rasim Efendi’nin ordu, bilimler ve devlet düzeni üzerindeki ayrıntılı ve olumlu betimlemeleri tamamlamaktadır.

Osmanlı insanı 18. yüzyıldan beri bulunduğu mekânı ve zaman çizgisini başka bilinçle görmeye, dünya tarihini ve coğrafyasını

1 M. Devèze, *l’Europe et le monde à la fin du XVIIIe siècle*, Paris, 1970, s. 3.

tanımaya başladı. 18. yüzyılın Osmanlı okuryazarları arasında artık bir tür aydın zümre doğmuştu. Latince öğrenen Osmanlı-Türk aydınları vardı. Dimitrie Cantemir'in İstanbul'daki dostları arasında Mavrokordatolar ve bir Müslüman olan Nefioğlu mükemmel Latince biliyorlardı. 17. yüzyıl sonunun tarih yazıcılarından Hezarfen Hüseyin Efendi Yunanca, Latince öğrenmişti. Meraklılar kervanına eski Galata kadısı (Yanyalı Hoca) Mehmed Esad Efendi de dâhildi, İbrahim Müteferrika matbaasının musahhihi idi ve Latince öğrenmişti. Hezarfen Hüseyin Efendi, Yunan-Roma tarihinden söz eden ve dünya tarihine bakmasını bilen bir tarih yazıcıydı. 18. yüzyıl Türkiye'sinde ise örneğin Pirizade Mehmed Sahib, İbn Haldun'un *Mukaddime'sini* Türkçeye çevirdi. 18. yüzyıl insanının tarihe bakış çizgisi ve bilinci değişiyordu. Ünlü sadrazam Nevşehirli İbrahim Paşa iki adet dünya tarihinin tercüme ve basımı için de bu arada emir vermişti (Hvandemir ve Aynî'nin dünya tarih ve coğrafyası ile ilgili eserleri). Ciddi lügat çalışmalarına da bu devirde başlanmıştı. Yazılanlar, değişik ilgileri doğurdu.

Dil bilgisi Avrupa ve Eskiçağ tarih bilgisini, o da modern coğrafya bilgisini getirdi. Dünyadaki renklilik ve değişimleri görmeye başlayan bu zümre büyümekte devam etti. Osmanlı adamı bir anlamda geride kalan zaman kadar, yaşadığı dünyanın renklerini de fark eden senkronize görüş sahibi biri oldu; yani dış dünya ile kendi konumunu karşılaştıran, yargılayan yeni bir kültür adamı ortaya çıktı. Meraklar değişiyordu. Bu eğilim sadece İstanbul'a ve Osmanlı bürokrasisinin üst katmanlarına özgü değildir. 1730'larda Baron de Tott, Kırım Hanı'nın Molière oyunları hakkındaki bilgisini ve bazı çevirilerin yapıldığını hayretle kaydediyordu. Yaşam biçiminde ve zevklerindeki değişimler için bunlar aşırı örnekler sayılmamalıdır. Osmanlı aydın eliti artık dar anlamda okuryazar (*literate*) olmaktan çıkıyor ve geleceğin *intelligentsia'sını* oluşturmaya hazırlanıyordu. Yaşadığı zaman kesitinin ve coğrafyanın bilincine eren bu zümre, çevresini değiştirme ve tarihle bilinçli bir diyalog kurma dönemine girecekti. 19. yüzyılın Osmanlı'sı bu değişen tarz-

hayatın, yani döneminin bilinçlice adını da koydu. Islahat Devri, Tanzimat, Usul-i Cedid... Kurumlarda değişmeler, toplumun dokusunu etkiledi. Bu bilinçli ve tümel değişiklik dönemi, birçok aydın ve düşünürün kafasında farklı değerlendirmelere konu oldu; sömürgeleşme, kültürel yozlaşma, kötü Batılılaşma gibi deyimlerle açıklanan protestolar salt bizim toplumsal tarihimize özgü değildir. Benzer süreci yaşayan bütün toplumlarda, benzer tepkilere rastlanır. Büyük Petro'dan beri bütün Rusya aynı düşünsel çatışma ve krizi yaşıyordu. Osmanlı modernleşmesini sürükleyenler belki Büyük Petro ve halefleri kadar da Avrupalı ve Batı hayranı değildiler, ama onlar da aynı tepkileri doğuracak bir gelişmeyi sürüklediler. Reform ve değişme hayatın her kompartımanında görülüyordu ve gelişmelerin kökü sadece 19. yüzyılın değil, bütün Osmanlı asırlarının içindeydi.

Islahat asrının adını bürokratlar kendileri koymuştu. Tanzimat'ın Osmanlı tarihindeki restorasyon devirlerinden farklı olduğunun bugünün tarihçileri kadar devrin insanları da bilincindeydiler. Reformcu bürokratların "Usul-i Mahâsin-i Tanzimat" gibi ibarelerinin karşıtı betimlemeler de hemen ortaya çıktı. Tanzimat başlarında kullanılmayan, fakat devirle birlikte anılan bir deyim ise Türkiye'de tarihçi ve siyasal düşüncüyü bir yüzyıla yakın zamandır meşgul ediyor: "Batılılaşma"...

Batılılaşmak, yani Batı gibi olmak, Batı'yı benimsemek... Bu kavram Türkiye'nin hayatında 18. yüzyıldan beri rahatsız eden, görünmeyip hissedilen bir Demokles kılıcı gibi var. II. Meşrutiyet'ten beri adıyla sanıyla tartışılıyor. Cumhuriyet döneminde ise resmen programda var. Batı nedir? Bugün bu soruya Avrupa diye cevap verenlerin yanında, Amerika, dahası Japonya diye cevap verenler de var. İşe sanayi imparatorluklarının bilançolarıyla bakınca Japonya Batı'ya girer; parlamentarizm diye bakınca Şarklılığın prototipi diye gözlenen Hindistan niye Batı olmasın ki? Kavram kalıplarını böylesine yaymaya devam edince en sarsılmaz mütearifelerin bile yetmezliği görülür. En yaygın tarif şu: Batı uygarlığı Helen-Hıristiyan bir uygarlıktır. O zaman Ortadoğu'daki

Nasturileri ne yapalım? Kendileri Batı'nın en eski Hıristiyanları kadar Hıristiyan olup, Helen dili ve düşünce yöntemiyle de Avrupa'dan çok daha önce temasa geçmişlerdir ve hatta o dilin ardındaki düşünce ve yöntemle de... Hele yanı başlarındaki Süryaniler için bu keyfiyet hiç tartışma götürmez. Doğu'nun Katolikleri ve diğer Hıristiyanları üstelik epeydir sıkı bir biçimde Helenleşmişlerdir. Hele Müslümanlık ve Musevilik; hepsi de Hıristiyanlık gibi aynı kökenden gelmiş, hepsi de Helenize olmuştur. Ama Musevilik de Avrupa toprağında bulunduğu kadar Batılı sayılıyor ancak... Batı uygarlığının Hıristiyan kanadını Protestanlıkla özdeşleştirme yanlıları da var. Ancak bu görüş sahiplerinin talihsizliği şudur: Protestanlık ortaya çıktığında Batı uygarlığı denen şey çoktan tarihin fırınından çıkıp kalıplara dökülmüştür.

Kavramı açıklayıcı kıstasları koymanın, konanları kabul etmenin zorluğu ortadadır. Ama hâlâ Batı uygarlığı ve Batı gibi bir kavramı atamayız. Çünkü Batı uygarlığı denen bir uygarlık var; değişik diller konuşan ve aynı kıtada ve hatta aynı kıta üstünde değişik iklimlerde yaşayan bu grupların ortak başat özellikleri var. Ortak yaşanan bir tarih ve kurumlar çerçevesinde biçimlenmiş bir uygarlıktır bu... Bin senedir birbirlerinin dilini ve edebiyatını tanıyan, talebeleri birbirinin okullarında okuyan, birbirinin âdetlerini benimseyen akraba toplumlardır bunlar. Ama tek tayin edici öge bu değil. Batı uygarlığının insanı, birkaç asırdır tarihe, hale ve geleceğe belirli bir bilinçle bakan, geleceğini saptamaya çalışan biridir. Batı uygarlığı ve Batı toplumu bir değişimin toplumdur. Değişmeden duran toplum olur mu, diye sorulabilir; olmaz, ama her toplum değişimin bilincine Batı kadar erken varmış değildir. Değişimi fark eden ve ona müdahale etmeye kalkan bir bilinçtir Batılılık. Gelişme, değişme gibi kavramları Batı kendi bulmuştur. Çünkü bu olayın içine giren ve en yoğun yaşayan odur. 18. yüzyılın Batıısı (Avrupalısı) haklı olarak bu devinimi kendine mal etmiştir. Doğru veya yanlış bu kanıya nereden ulaşıyorlardı? Herhalde tarihe bakarak ve o tarihin dünyanın diğer bölümlerinde

Avrupa’da olduğu kadar hızlanmadığını görerek. Böyle bir yaklaşım ayrı bir uygarlık olmak için yeter mi, diyebiliriz. Ama herhalde kendini adlandırmak ve farklılığını belirtmek için yeterli. Üstelik bu uygarlığın üyeleri kendilerini ayırmak için bu kıstasla da yetinmiyordu; ortak yanlarını, dünyanın geri kalan taraflarından ayrı olan yanlarını da betimliyor, yerine göre vurguluyor ve yerine göre abartıyorlardı. 18. yüzyıla kadar Batı Avrupa için Doğu’daki Helen-Ortodoks Hıristiyanlığı hiç de Hıristiyanlık değildi. Daha doğrusu Hıristiyanlık Batılılık için yeterli değildi. Geniş çevrelerde Bulgar bilinmiyordu. Yunanlı ile Türk pek ayırt edilmiyordu. Rus çok uzak bir insan tipi idi. Şu halde İsa’nın ümmetinden olmak Batılılık, Avrupalılık için yeterli değildi. Belki Müslümanlar bu dünyanın insanına uzak görünüyordu diyebiliriz, ama diğer yandan daha 13. yüzyılda, Dante’nin *İlahi Komedya*’sında İbn Rüşd’ü, İbn Sina’yı, Vergilius ve Aristoteles kadar kutsadığını, aynı şeyin *Canterbury Tales*’de Chaucer tarafından yapıldığını unutmamak gerek. Greko-Romen ve Hıristiyan Batı ve Müslüman Doğu veya İslam medeniyeti gibi kutuplaşmalar kavram olarak daha genç dönemin ürünü. Batı’nın kutuplaşmadaki dolaylı etkisi açık, ama bizzat Doğulu dediklerimizin bu kutuplaşmadaki etkileri de daha az değil. Tabi bu kavramların Doğuluların kafasında yer etmesini de gene Avrupa etkisi bir eğitim ve anlayışın ürünü olarak değerlendirmek gerek.

İslam medeniyeti gibi bir kavram düpedüz 19. yüzyılın icadı. Hem de Batılı oryantalistlerden çok Doğuluların benimsediği bir icat. Tarihçi Joseph Hammer bu kavramı hemen hemen hiç kullanmaz, ondan önce Giambattista Toderini ve hatta Dimitrie Cantemir de kullanmaz. Sonraları Gibb ve bazıları bu kavrama bulaşmaya başlar. Brockelmann “İslam kavimleri tarihi”nden söz eder, ama İslam kültürü ve edebiyatı gibi deyimlerden uzaktır: Arap edebiyatından, Arap kültüründen bahseder ve onları inceler. Hegel 19. yüzyıl başında “Doğu dünyası” der; Doğu salt İslam değildi onun için. Doğu dünyası nihayet görelî bir coğrafya çizgisidir; Avrupa’nın

doğusundaki tüm toplumları kapsayan bir dünya...² Avrupa Rönesans'tan beri Akdeniz'in doğusuna karşı yoğun ve ciddi bir ilgi duymuştur. Ama Avrupa'da İslam bugünkü anlamda değil, olduğu gibi din olarak anlaşılan bir kavramdır. Müslümanlardan ve İslam'dan söz edildiğinde, bazen Arap, çoğunlukla Türk söz konusudur. 17., 18. ve 19. yüzyıl başının “*oriental*” denen dünyası Avrupa'nın doğusuydu. Aydınlanma düşünürleri içinde Voltaire, İslam için olumlu yargılmalarda bulunan biri. Voltaire, Doğu'da “despot yönetimin varlığını ve özgür sanatın bulunmamasını” İslam'la değil, eski Yunan kültürüne uzak kalmak ve Semitik kültür çevresinin kalıplarını benimsemekle açıklar. 18. yüzyılın İngiltere'si Fransız aydınlanmasından daha soğukkanlıdır. Simon Ockley, *History of the Saracens*'ini yazarken, uygarlığın bu dönemine soğukkanlılıkla bakar. Ünlü Edward Gibbon ise, dünya uygarlığına katkıda bulunan İslam'dan ve İslam tarihinden söz eder.³ Böyle olumlu betimlemeler, olumsuz betimlemelerle beraber var oldu. Misyoner düşünceye göre, İslam çağdaş geri kalmışlığın nedeni olup, Hristiyanlık ilerlemenin nedeniydi (bu görüşün içine E. Renan'ı koymak pek doğru değil. Renan farklı yorumların sahibi bir düşünür). 18. yüzyıl sonlarının dar pozitivist, titiz filoloğu Silvestre de Sacy hiçbir zaman İslam uygarlığı gibi geniş kavramlara başvurmaz. Avrupa düşüncesinde bir İslam dünyası ve *Homo Islamicus* kavramı doğmuştu. Ama kavramı asıl benimseyip

- 2 Doğu dünyası Hegel için bütün Eskiçağ Doğulularını içerir (*Philosophie der Geschichte*, I. bölüm ve IV. bölüm, 2. başlık), İslam ise Ortaçağ Avrupası'nı harekete geçiren bir dünyadır. Aslında İslam da (*Mohammedanismus*) Doğu'nun negatif bünyesine sahiptir. Geist'in (tin) özgürlüğünden söz edilemez. Ama İslam fetihçi karakteriyle Batı'yı mücadeleye, şövalyeliğe özgü cesaret ve güzellik duygusuna itmiştir. Felsefe ve şiir Batı'ya Araplardan gelmiştir, İslam'ın kendi ise cennet özlemiyle yaşayan bir fanatizm halinde dünya tarihindeki rolünü kaybetmiştir. Hegel, Araplar ve şiir derken, Goethe'nin “divan”ından söz ediyor. Hegel'e özgü umursamaz ifadelerden biri daha... Goethe'nin *West-östlicher Diwan*'ının esinti kaynağı, Hammer'in İranlı Hafız'dan yaptığı çeviriydi. Burada önemli olan, Hegel'in İslam'ı Araplıkla özdeşleştirmesidir.
- 3 İngiliz oryantalizminin bu oldukça doğru tahlili Maxime Rodinson'a aittir. Bkz. “The Western Image and Western Studies of İslam”, *The Legacy of Islam*, 2. bas., J. Schacht, C. E. Bosworth, Oxford, 1979, s. 9, 37 ve 39.

bugüne kadar yorumlayanlar Ortadoğulu düşünürler oldu. L. Massignon, T. E. Lawrence, W. S. Blunt gibi oryantalistlerin araştırmalarını ve ortaya koydukları “İslam” kavramını, Arap ulusçuluğunun öncüleri olan düşünürler benimseyip kullanmaya başladılar. İslam bugün tarihçilik ve siyasal düşünüşün ötesinde bir ideoloji haline getirilmektedir. Ama İslam medeniyeti ne gibi etnik öğelerle özdeşleştiriliyor ve bizzatı İslam medeniyeti, Müslüman toplum gibi kavramlar nedir, gibi soruların cevabının verildiğini halen söyleyemeyiz. Kısacası, “İslam medeniyeti” Araplar arasında 19. yüzyılda tutulan ve sevilen bir slogan; Müslümanlardan biraz önce Hristiyan Arap aydınların pek sevdiği, İslam’a olan hayranlıktan çok, Araplığa olan bağlılıkla ortaya çıkan ve ismin tersine oldukça laik içerikli bir kavramdır. Ortaçağ’ın İslamları için böyle bir kavram yoktu. Peki, Ortaçağ’ın Müslüman’ı yaşadığı dünyayı ayırmaz mıydı? Ayırırdı kuşkusuz, ama başka adla, başka yaklaşımla: “Darü’l-İslam” derdi Müslümanların egemenliğindeki dünya parçasına, öbür tarafa da “Darü’l-harb”... Darü’l-harb’deki birine *harbî* denir; ister bir Merovenj asilzadesi olsun, isterse bir köylü veya Müslümanların eli değmemiş bir Hint bölgesindeki Brahman kastının üyesi... Harbî, İslam toprağına aman dileyerek girer ve *müstâmen* statüsü alır. Darü’l-İslam’daki Hristiyan öyle değildir, onun statüsü başkadır, *zimmî* denir. Zimmîler ehl-i kitaptır, yani Hz. İbrahim’in öğretilerinden kaynaklanan dinlerden birine mensup olmalıdırlar. Ama uygulamada Zerdüştilere bu statü verildiği gibi, Abbasiler devrinde ne yapacaklarını bilemedikleri Harran’daki Sâbiyyun cemaatine de aynı statüyü verdiler. Oysa düpedüz yıldızlara tapınan astrolojik bir dinin üyeleriymiş bunlar. (Bunlara Sâbiyyun deniyor, fakat İslam öncesi tektanrıci Sabiyyun grubuyla karıştırılmamalı.) Acaba Darü’l-İslam’daki düşünür yaşadığı uygarlığı İslam medeniyeti diye mi tarifliyordu? Kesinlikle hayır... 11. yüzyıl düşünürlerinden Kaadî Ahmed el-Andalusi’ye bakalım; sayısız “tabakat” kitaplarından (milletleri tanımlayan eserler) birinin, *Kitab-ı tabakatü’l-ümem*’in yazarı bu... Ona göre medeniyeti yaratan kavimler şunlardır: Araplar, Hintliler, İranlılar, Keldaniler, İbraniler, Yunanlılar, Mısırlılar, Romalılar (Eski Roma ve Bizans). Türkler ve

Çinliler bu çerçevede ele alınamaz, ama pratik bilgili, saygıya değer kavimlerdir. Diğer kuzeyli kavimler ise elverişsiz iklim şartları yüzünden, durgun zekâlı ve anlayışı kıttır ve yaratıcı olamazlar.⁴ Endüslü Ahmed'in uygarlığın niteliğini ve coğrafi sınırlarını belirleyişi Herodo'tan ve Strabon'dan farksız neredeyse. Sıralamasına bakınca dine, dile önem vermediği açık; önemli olan Akdeniz dünyası ve uygarlığı... Ahmed el-Andalusi böyle düşünen tek adam değil, bu geleceğin içinde ve o geleneğin eseri olan düşünürü hepimiz biliyoruz; toplumların yapısını, dinî görünse dahi, son derece din dışı, rasyonel bir tutumla inceleyen İbn Haldun bu.

Kısacası, İslam medeniyeti ve İslam kültürü gibi kavramları bugün bazı aydın ve bilginler bir ayırmaya için kullanıyorlar. Ama bu ayırmacı vurgulama, asıl 19. yüzyılın kendini yüceltmek isteyen modernleşmeci ve de yeni ulusalcı Ortadoğulu düşünürünün kafasında yatıyor, İslam ayrı ve berikilerden aşağı kalmayan bir uygarlıktır, diyor. Diğerlerinden, yani Avrupalılardan aşağı olmadığı açık, çünkü zaten aynı uygarlık çevresinde, Akdeniz'in içinde yaşamış Müslümanlar da... Bu daha çok 18. yüzyıl oryantalizminin de Avrupa'nın Doğu'yu (sınırları aslında onlara göre Doğu Avrupa'dan başlardı) dışlayıcı bakışına bir tepki olarak ortaya atılmış. Hele "Türk-İslam medeniyeti" deyimini tam Balkanik bir adaptasyon; Helen-Hıristiyan uygarlığı, Slav-Hıristiyan uygarlığı gibisinden bir kavram. Dine bağlı olduğu ileri sürülen evrensel bir uygarlığa bir etnik grup, bir ulus adına sahip çıkmak telaşı içinde ortaya atılan kavramlar bunlar. Türklük ve İslamlık niçin yerli yerinde kullanılmıyor; bunu anlamak lazım. Özünde laik ulusalcı bir maya, görünüşünde de bir kavim adına bütün diğer dindâş kavimlerin üstüne çıkma çabasını taşıyan bir kavram. Parçalanmış Osmanlı İmparatorluğu'nun terekese üzerindeki kavganın yarattığı bir ürün sayılabilir (Mütareke'de, Satı el-Husrî ve Ziya Gökalp takımı arasındaki tartışmayı hatırlayalım) "Türk-İslam medeniyeti" sloganı... Boş bir kavram olmayabilir, ama

4 Sa'id Ahmed al-Andalusi, *Kütâb-ı tabakatü'l-ümem*, Fr. çev. R. Blachère, *Livre des catégories des nations*, Paris, 1935, s. 35-37, nakleden B. Lewis, *The Muslim Discovery of Europe*, Londra, 1982, s. 18.

bugünkü bilgisizlik düzeyi ve tarih yazımın lagar kullanımıyla fazla bir şey ifade etmiyor.

Ayrı uygarlıkların Batılılaşması nasıl olacak? Bu 18. yüzyıl sonunda tartışılmaya başlandı. (Batılılaşması söz konusu olan uygarlıkların kimi ayrı, kimi o kadar da ayrı değildi Avrupa'dan.) Rusya geç Batılılaştı, modernleşti deniyordu. Oysa olay Büyük Petro ile başlamıyordu. Çok önce Rusya seçkin sınıfında hümanizmaya, Yeniçağ'ın Avrupa kültürüne eğilim ortaya çıkmış ve Avrupa tarzı her alanda hayata girmeye başlamıştı. Japon örneği, Batılılaşma ve Avrupa ile problemi olanlar için çok çarpıcıydı, hatta heyecan vericiydi. Japonya Batı'nın hiçbir şeyini almayıp sadece tekniğini alarak kalkınıp güçlenen bir toplum olarak görünüyordu bazı gözlere. Ne var ki bu görüş bilgisizlikten kaynaklanıyordu. Japonya bizde o günden bugüne hiç tanınmamıştır. Hiçbir Doğulu ulus Japonlar kadar Avrupa'nın dinine yakınlık duymamıştır. 17. yüzyıldan beri Japonlar Avrupa tıbbını, tekniğini ve düşüncesini izliyordu. Avrupa düşünüy ve medeniyeti ile Japonya'nın ilişkileri dün böyleydi, bugün aynı şey daha yoğun olarak sürüyor. Japonya 19. yüzyılda Alman Medeni Kanunu'nu kabul etti. Bu İsviçre Medeni Kanunu gibi değil, derin hukuk bilgi ve yöntemi isteyen bir metindir.

Türkiye'deki, daha doğrusu Osmanlı toplumundaki Batılılaşmanın özgün tarafı bu sürecin adı konmadan başlamış olmasıdır. Tabii bu yargıda bulunurken de kesin çerçeve saptamamak gerekir. Çünkü imparatorlukta yaşayan Rumların bir kısmı daha başından Batı ile ilişkidedir. İyon Adaları'nda Rönesans kültürünün hiç de küçümsenmeyecek merkezleri, eski Yunanca-Latince ve yaşayan Batı dillerinde eğitim veren kurumlar vardı. Hali vakti yerinde Yunanlı, çocuğunu orada okuturdu. Yunanlılar Avrupa dünyasına gidip gelen, yerleşip yaşayan bir gruptu. Fenerli Rum aristokrasisi Batı kültürüne açıktı, ama Osmanlıca eğitimini de en iyisinden alırlardı. Eflak, Boğdan prensliklerinde Batı tipi eğitim erkenden yerleşmişti. Birinci sınıf Osmanlı aydını olan Dimitrie Cantemir, Batı dillerine ve bilimine devrinin ölçüleri içinde esaslı bir biçimde sahipti. Bulgarlar 18. yüzyılda Yunanlılar aracılığıyla klasik dünyaya değilsen de

Avrupa kültürüne ve ulusalcılığına yaklaştılar. Lübnan'ın Mârûni, hatta Dürzi hanedanları ve kilise ruhbanı Batılı yaşam biçimine 17. yüzyıldan beri giriyorlardı. Sadece Babilî'yi ve Anadolu kıtasını göz önüne alarak Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Batılılaşma olgusunu ve değişimi kavramayız. Gene Osmanlı İmparatorluğu'nun, askerî gereksinimleri dolayısıyla Avrupa dünyasına, düşünce ve edebiyattan daha önce yaklaşmak zorunda olduğu açıktır. Askerî reformların sadece kışlayla sınırlı kalmayacağı, daha doğrusu reformun askerî cerrah yetiştirmek için tıp eğitimi, istihkâm ve yol için mühendislik eğitimi, matematik, coğrafya derken sonunda vergilerin düzenli toplanması için maliyeye yansıtacağı açıktır. Çünkü devamlı merkezi bir ordu tutmak, modern merkeziyetçi bir sisteme dayalı bir mali idare gerektirir. Nihayet bu gelişmenin yönetimin her kompartımanına ve hukuk alanına sıçrayacağı açıktır. Osmanlı Batılılaşmaya pragmatik bir yaklaşımla girdi. Ama bu sürece girince gelişmeler onu bugüne kadar getirdi. Osmanlı'nın Batılılığa teorik planda hazırlanmayışının en önemli kanıtı, tarih, felsefe ve edebiyat alanındaki yavaş değişimdir. Hatta Fransız İdare Hukuku sistemini uygulamakta tereddüt etmeyen, pratik gerekçelerle Fransız Medeni Kanunu'nu bile adapte etmeyi düşünenlerin çağdaş Fransız tarih metoduna, Avrupa felsefesine aynı yoğun ilgi ve yaklaşımı göstermedikleri görülüyor.⁵ İmparatorluğun yönetiminde belediye ve zabıta kanununa kadar Avrupa taklit edilmiştir, ama parlamento söz konusu olunca böyle bir eğilimin yavaşladığı açıktır. Osmanlı Batılılaşması, Batı'yı hayranlıkla değil, zorunluluk nedeniyle tercih etmiştir. Tanzimat'ın en muhafazakâr görünen kişiliği Cevdet Paşa'nın, imparatorluğun idari yapısının Batılılaşmasında en önemli rolü oynayanlardan olduğunu unutmayalım. Nihayet ismi konmayan Batılılaşma bir dış zorlamadan çok, bir iç kararın sonucudur. Çağdaş tarihçilerimizin bolca başvurduğu, dış zorlama unsuru için ileri sürülen kanıtlar, daha çok, kendisinin veya devletinin Osmanlı İmparatorluğu'nun siyasetine yön verdiğini iddia eden megaloman

5 İ. Ortaylı - T. Akıllıoğlu, "Le Tanzimat et le Modèle Français", *L'Empire Ottoman et la France, Varia Turcica III*, İstanbul-Paris, 1986, s. 197-208.

diplomatların hatıralarıdır. Bunlar, büyük olayları ve tarihî oluşumları değerlendirirken başvurmak için –önemli olsa bile– çok yetersiz kalan, bazen de yanıltan tarih belgeleridir.

19. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı düşünürü bu gelişmelerin sonucu olarak daha demokrat ve özgür bir rejim istemektedir; aile ve toplum hayatında, eğitim ve yönetimde daha özgür, daha katılımcı hedefleri vardır. Batı toplumunun kurumları ve yaşamı bu düşünürleri etkilemiştir. Ama bunlar ne kadar Batıcıdır, tartışılır. Bir yerde Fazlurrahman'ın tasnifiyle bu düşünürler modernist İslamcılar arasında yer alır.⁶ Yeni Osmanlılar, Hint Müslümanları arasındaki Seyyid Ahmed Han, Araplar arasındaki benzerleri Muhammed Abduh, Abdurrahman Kevakibî gibi Batı toplumunun hemen hemen bütün temel kurumlarını, yeni bir İslam içtihadı esasına göre Osmanlı toplumuna getirmek amacındadırlar. Onlara göre meşruti rejim İslami'dir, çünkü “meşveret” usulü bunu gerektirir. Kadınların tutsaklığına, çok kadınla evliliğe son vermek gerekir, çünkü İslam'ın ruhuna aykırıdır. Namık Kemal'in özgürlükçülüğü ulusçu bir esasa dayanmaz. Onun “vatan”ı İslamların vatanıdır. Laik de değildir. Latin harflerine karşıdır. Medeni Kanun'un adını ağzına almaz. Ama ondan daha İslamcı olan ve parlamentoyu bile gerçek temsilî bir organ olarak görmeyecek kadar otoriteye başkaldıran Ali Suavi, birçok yönleriyle Meşrutiyet reformlarının da ötesinde taleplerde bulunur. (Daha öz bir Türkçe, tek evlilik gibi; ve hatta ulusçu yaklaşımlara sahip olduğu da görülüyor.) Osmanlı aydını Batı'ya ve Batı düşüncesine karşı kuşkucu ve ihtiyatlıdır.

19. yüzyılın, Batı'ya karşı kuşku duymayan Batılılaşmacı Müslüman düşünürleri bizde değil, Rusya Çarlığı'nda ortaya çıkmışlardır. Nedeni bir yerde gayet açıktır. Osmanlı aydını Avrupa'yı dışından görmüş, ürkmüş ve o toplumu da aslında gereğince tanımamıştı. Rusya'nın Müslüman aydınları ise, Batı'da değil, Batılılaşmış bir yarı Doğulu toplumda yaşadıklarından, yaşadıkları ve gördükleri deneyler ve 19. yüzyıl Rusyası'nın düşün akımları, toplum kurumlarının içinde bulunduğu evrim onlara daha cesaretle, laik bir

6 Fazlurrahman, *İslam*, New York, 1968, s. 261 vd.

Batılılaşma programı izleme telkininde bulunmuştur. Azeri reformcu M. F. Ahundzade, Musa Kazım Bey (Protestan olup Aleksandr adını aldı), Şehabeddin Mercani, İsmail [Gaspıralı] gibileri buna örnektir. Çok sonraları Jön Türkler arasında ilginç bir yeri olan Abdullah Cevdet'in laik ve radikal Batıcılığı, Osmanlı toplumundaki ihtiyatlı Batılılaşmaya karşı bir tepkidir adeta.

Batılılaşma imparatorluğun reform sırasında, gittikçe adı ve kavgası artan bir akım olarak sahneye çıktı. Jön Türklerin iki kanadının (yeni İttihatçılar ve Prens Sabahaddincilerin) hangisini daha Batıcı veya daha Doğucu olarak niteleyebiliriz acaba, cevap pek zordur. Tanzimat dönemi, ferdin hayat ve kazanç güvenliğini sağlamaya yönelik hareketler ve yasama girişimleriyle başladı. Rejimdeki Avrupalılaşma (kanun devleti olma hareketi) kurumlara, oradan eğitime ve düşünceye yansdı. Türk toplum hayatına kadın girdi. (Balkanlar'da kadın çoktan hayata girmişti. Aprilov'un Bulgaristan'da açtığı ulusal okulların öğretmenleri arasında kadınların sayısı artıyordu.) 19. yüzyılın sonunda muallime hanım Türk toplum hayatında da yerini almıştı. Bitmez tükenmez tartışmalar da başladı. “Batı'dan sadece tekniği alalım,” diyenlerin yanında, daha değişik görüşler ileri sürüldü.⁷ Nihayet Ziya Gökalp ile bu görüşler tam bir düğüm halini aldı; “hars” ve “medeniyet” ayrımı, içeriği belirsiz iki kavramın sözde ayrımlanmasıdır. Hars Batı'ya olan kuşkuyu besleyen bir kavramdı. Hars sözünün “*cultura*” kelimesinin kötü bir Arapça çevirisi olduğunu, çünkü bu kelimenin sadece toprak ekimi olmayıp, Latince de tapınmayı da içerdiğini söyleyelim. (Gerçi ünlü Cicero, “*cultura animi* - ruhun işlenmesi” gibi bir kavramı düşünce dünyasına hediye etti, ama zamanla hem anlamca farklılaşan hem de Rönesans'tan beri

7 İkinci Meşrutiyet ve 19. yüzyıl sonunun mimarisi Batı'ya karşı bu kuşkuculuğu gösterir. Ancak bu yeni oryantal mimari bir yerde neoklasik üslubun, yani o devirde Batı'da moda olan beynelmilel neoklasik mimarinin bizdeki şubesi idi. Batı uygarlığı tümüyle mi alınacak, nasıl alınacak; Celal Nuri (İleri) bu konuyu tartışanlar arasında ilgi çekiyor. Prensip olarak Batıcı, ama uygarlık değişimi ve modernleşme sürecinin sorunları üzerinde çekingendi (*Tarih ve Toplum*, 9. ve 10. sayılar, C. Meriç'in “Celal Nuri'nin Türk İnkılabı”). Abdullah Cevdet daha total ve radikal bir görüşü savunacaktır.

düşünürler tarafından işlene işlene içerik boşalmasına uğramış böyle bir kavramı “hars” veya “ekin” diye çevirmenin garabeti de açık.)

Türkiye yönetimi ve eğitimi kaçınılmaz olarak Batılılaşıyordu. Modernleşme eğitime yansidikça medrese çevresi ve ilmiye sınıfı bunun dışında kalıyor, devlet ve toplum hayatındaki eski egemen rolünü kaybetmeye başlıyordu. İran’ın modernleşmesi ile Osmanlı modernleşmesi arasındaki en önemli fark budur. İran’da adeta ruhban sınıfı diyeceğimiz din adamları modern eğitimi de alarak yerlerini muhafaza edebilmişlerdi. 19. yüzyıl bir kültürel düalizm asrıdır. Bu, hukuk ve idare alanında da böyledir. İşte bu sancılı durumdur ki, önce Jön Türkleri, sonra Cumhuriyetçileri başarılı bir biçimde radikal çözümler aramaya sevk etmiştir. Modernleşme, Batı dediğimiz Avrupa modeline göre olmuştur. Bu, seçim özgürlüğü tanımayan bir modeldir, çünkü Avrupa, değişen ve egemen dünya merkezi durumuna gelen bir coğrafya parçasıdır. Modernleşme sadece bizde değil, bu işe bizden daha önce giren ve daha kolayca bu sorunu çözebilecek olan Rusya’da da sancılar ve tepkiler yarattı. Büyük Petro’dan 150 yıl sonra Aksakov hâlâ “Dönelim” diye şiir yazıyordu, Rurikler asrına geri dönmek niyetindeydi. Öte yandan Çaadayev ise Rusya’nın hâlâ Doğulu, mazisi karanlık, geleceği ümitsiz bir toplum olduğunu, gerçek reformun Ortodoks Kilisesi’nden çıkıp Latin-Katolik kültürene girilerek başarılabileceğini savunuyordu. Bu iki dünyadaki, yani Rusya ve Osmanlı dünyasındaki düşünürlerin bazen benzer sorunlar üzerinde adeta eş bir üslupla durmuş olmaları bir rastlantı değildir.

Batılılaşma sorunu, Batı toplumuna özgü temel kurumların, Batı tarihinde başlayan sanayileşmenin, kentleşmenin ve siyasal kutuplaşmaların toplumumuza girdiği günümüzde de var. Yahut değişimin getirdiği sorunlar Batılılaşma başlığı altında tartışılıyor. Türkiye’nin iki yüzyıllık tarihinin bu başlık altında ele alınması da böyle bir durumdan kaynaklanıyor. Oysa tarihe göz attığımızda “Batılılaşma” kavramı yoğunluğundan çok şey kaybedecek bir tartışma konusudur.

18. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu, Orta Avrupa kültür çevresinin etkisi altındaki Balkan eyaletlerinin hareketliliğiyle, yüzyılların

yaşam biçimini barındıran Mezopotamya eyaletlerinin oluşturduğu bir sistemdi. Osmanlı modernleşmesi için kesin bir tarihleme ve coğrafya çizmenin güçlüğü ortadadır. Üstelik yeryüzünün büyük devrimler geçirdiği 18. ve 19. yüzyıllarda bütün dünyanın, hatta Avrupa'nın bile bu çalkantıları eşzamanlı ve eşdeğerli olarak yaşadığı söylenemez. Osmanlı modernleşmesi Nevşehirli İbrahim Paşa'nın sadrazamlığı devrinde matbaanın kurulması, Osmanlı kültüründe ve hayat tarzındaki Batılılaşma girişimleriyle mi, yoksa II. Mahmud'un reformlarıyla mı veyahut Gülhane'de okunan Hatt-ı Hümayun'la mı başladı? Böyle bir başlangıcı II. Osman'ın başarısız reform isteklerine kadar indirenler de vardır. Bu gibi etnosantrik (içedönük) değerlendirmeler bir yana, niçin Dimitrie Cantemir'in Eflak'taki yönetimi veya Sırbistan'daki rahiplerin 18. yüzyıl başlarına uzanan eğitim reformlarıyla, Osmanlı İmparatorluğu'nda modernleşmenin başladığını iddia etmek mümkün olmasın? Bu nedenle Osmanlı modernleşmesini anlamak için onun kurumlarını ve toplum tarihinin çeşitli zaman kesitlerini tek tek ele alarak incelemekte yarar vardır. Ama incelemeye nereden ve nasıl başlarsak başlayalım, modernleşme olgusunun doğduğu veya patladığı alanları ve bunun nedenlerini ele alırken, bazı olayların kronoloji cetvelinde daha derin kazılması kaçınılmaz olmaktadır. Bu anlamda bir zamanlama yaparsak, İkinci Viyana Bozgunu'ndan Tanzimat Fermanı'nın ilanına kadar Osmanlı modernleşmesinin gerekliliğini ve koşullarını tarih hazırlamıştır, diyebiliriz. Bu tarihten sonra Osmanlı toplumunun yöneticileri modernleşmeyi bir ölçüde sırtlamakta, topluma dikte etmektedirler. Gelişmeler de bu nedenle hızlanmış ve kısa zamanda onların da tahmin edemeyeceği boyutlara ulaşmıştır. 19. yüzyılın Osmanlı reformcusu, 18. yüzyıl reformcularına göre hiç değilse bir ölçüde daha bilinçli ve programlıdır, en azından daha telaşlıdır.

1839 yılı Kasım ayının başlarında Gülhane'de okunan Hatt-ı Hümayun'u çıkaran, Sultan Abdülmecid ve Mustafa Reşid Paşa başta olmak üzere, devrin aydın bürokratları gerçekten telaş içindeydiler. Yüz yıllık büyük sorun, yani uluslar sorunu her yerde patlak vermekte ve imparatorluğun hayatını tehdit etmekteydi. Sırp ve Yunan

ayaklanmalarının sonucu, Mısır olayı Osmanlı yöneticilerini acil bir ıslahatın gereğine inandırmıştı; tartışma ve gruplaşmalar ıslahatın yöntemi ve niteliği üzerindeydi. 18. yüzyıldan beri imparatorluğun iktisadi hayatının modern dünyaya ayak uyduramadığını herkes görüyordu. Üstelik dış iktisadi ilişkiler Avrupa ile eşitsiz mübadele sistemi üzerinde gelişmekteydi. 18. yüzyıldan beri Avrupa ülkelerine verilen ticari imtiyazlar, 15-16. yüzyıllarda verilen imtiyazlardan nitelikçe çok farklıydı. Tanzimat bürokratları, merkezî yönetimi güçlendirmek gibi zor bir iş gündeme almışlardı. Osmanlı ülkesinin her yanında, her devirde yerel nüfuz grupları vardı ve yönetimde söz sahibiydiler, ama yüzyılı aşan bir süredir Rumeli ve Anadolu'da yönetim güçlenen derebeylerinin eline geçmişti. Klasik mali sistemin 19. yüzyıl devleti için elverişli olmadığı ortadaydı. Bu nedenle vergi kaynaklarını iyi saptamak ve vergileri düzenlice toplamak, iltizam gibi bir sistemi kaldırmak için vilayet düzeyinde yeni bir örgütlenme başladı. Merkezî hükümetin memurları, yerel nüfuz gruplarının, cemaatlerin temsilcilerine danışmak ve onların yardımına başvurmak gereğini her zaman duymuşlardır. Ama 1840'lerden beri bu danışma ve işbirliği kurumsallaşmaya başladı. Böylece ülkemizde yerel yönetimin ilk tohumları atılmış oldu. Devletin görevleri ve kontrol alanı genişlemekteydi, ama sivil ve asker kadroları çok yetersizdi. Kapıkulu ordusunu dağıtmış, modern ordusuna da gerekli eğitimi verip donatamamış devlete tarihin bir lütfuyla nitelikli yardımcı kadrolar katıldılar. 1849 yılında Osmanlı ülkesine sığınan Polonya-Macar alayları, komutanlarından neferlerine kadar Osmanlı modernleşmesine canıgönülünden hizmet ettiler. Ancak dışarıdan devamlı kadro yağmayacağından, reformcu bürokrasiye eleman yetiştirmek için eğitim düzenlemelerine hız verildi. Osmanlı toplumu modernleşme dönemine girmişti. Kendi yetiştirdiği kadrolar veya dışarıdan gelen destek kadroların bir kısmı, modernleşmenin ideolojisine sahip olmasalar bile gereğini yerine getiriyorlardı.

Batılılaşmanın Rusya'da ve Japonya'da olduğu gibi planlı ve eğitilmiş kadrolarla yürütülmesi keyfiyeti, Osmanlı İmparatorluğu'nda aynı düzeyde gerçekleştirilemedi. Batı; onun coğrafyasını,

toplumunu ve dilini öğrenemeyen geniş bir düşman zümresi yaratırken, bunlar kadar bilgisiz bir başka zümreyi de büyüledi. 19. yüzyılın tuhaf bürokratlarından hariciye memuru Mustafa Sami Efendi, Berlin, Viyana ve Tahran gibi yerlerde maslahatgüzarlık yapmıştır. Hiçbir Batı dilini öğrenemeyen Mustafa Sami'nin Batı hayranlığı da o derece kuvvetliydi ve ekseriya bu gibi adamlarda görüldüğü üzere sabırsız ve şiddetli ölçüde devlet ve toplum tenkidi, üstleri ve altlarıyla çatışması onun memuriyet hayatına mal oldu.⁸

Türkiye tarihindeki bu ezbere Batıcı tipi taşra memurlarının bir hazin örneğinden, Sir Mark Sykes bahseder: “Yarı pişmiş Frenk eğitiminin sonuçları üzücü olmaktadır.” 1906’da rastladığı bu kaymakamın ilginç (!) projelerinden söz eder: Batı dillerinden ve Batı’dan habersiz olan kaymakam, Türkiye’nin Batılılaşması konusunda en azından muhafazakâr tepkiciler kadar anlamsızdır.⁹

Toplumda zevkler değişmişti; resimde, mimarlıkta, musikide gelenekselin yanında bir yeni vardı. Bu daha çok Avrupa’dan etkilenen bir yeniydi. Parlak bir başlangıç sayılamazdı, güçlenip yayılmadı, ama eskiyi etkiledi, değiştirdi. Tanzimatçı aydın-bürokrat, geleneksel toplumun ihtiyatlı tutuculuğuyla modern dünyanın zorlamalarına cevap verme gayretindeydi. Tanzimat bürokrati demokrasiye inanmaz ve düşünmez, ama yönetilen kitleden uzak kalınca iş çıkaramayacağını bilirdi. Şairin “ahalinin reisicumhuru” diye kaside yazdığı Mustafa Reşid Paşa gerçekte bir Prens Metternich’ti. Metternich, Restorasyon Devri Avrupası’nın tipik devlet adamıydı; siyasal yönden tutucu, ulusçuluğun düşmanı, ama ticaret ve sanayinin geliştirilmesi ve bürokrasinin ıslahı konusunda da akıllı ve dinamik davranışlıydı. Avrupa’nın gerici denen başbakanı 1830’larda Osmanlı İmparatorluğu’nda olsa, toplumun çarkını döndürmemesi

8 Karş. M. Fatih Andı, *Bir Osmanlı Bürokratinin Avrupa İzlenimleri (Mustafa Sami Efendi ve Avrupa Risalesi)*, Kitabevi Yay., 2. baskı, 2002.

9 *The Caliph’s Last Heritage*, Londra, 1915, s. 365.

Hiç şüphesiz Türkiye Batılılaşma hamlesinde, üçüncü dünya ülkelerinden farklı, önemli bir süreci başardı. 19. yüzyılda Batı eğitimini kendi teşkil ettiği ulusal eğitim kurumlarında seçkinlerin yetiştirilmesi için tatbik etti; bu uzun fakat sağlıklı bir süreçtir ve semeresi alınmaktadır.

için bir neden yoktu. Nitekim Metternich'e hayran olan ve Metternich'in de takdir ettiği Tanzimat bürokratları her şeye rağmen Türkiye tarihinin yaratıcı ve olgun kadrosunu meydana getirdiler.

Tanzimat dönemi bizde tarihçilik ve toplumsal düşünce alanında devirden devre siyasal atmosfere göre değişik yorumlara konu olmuştur. 1930'larda Cumhuriyetçi tarihçilik, Tanzimat dönemini Cumhuriyet döneminin yarı başarılı ön deneyimi olarak görmüştür (1940 tarihli *Tanzimat* I adlı derleme). 1960'ların siyasal ve toplumsal sorunları içinde Tanzimat devrine bakan aydınlar ise Tanzimat reformlarının yapısını ve Tanzimatçıların dünya görüşünü Türkiye'nin ekonomik çıkmazının ve bağımlılığının tarihi sorumlusu olarak göstermişlerdir. Bu iki yorumun taraflarını da belli bir dünya görüşüne bağlı gruplar olarak nitelemek mümkün değildir. Tanzimat iktisadi, toplumsal, kültürel yönlerden araştırıldıkça ve değerlendirmeler Türkiye ve dünya tarihinin koşulları içinde yapıldıkça daha soğukkanlı yorumların ortaya konacağına kuşku yoktur. Her şeye rağmen Tanzimat hareketi Türkiye tarihinde toplumu ileriye götüren ve çığır açan bir rol oynamıştır. Tanzimat devri tarihi ne dramatik, ne grotesk, ne de mutantan bir tarihtir, kelimenin tam anlamıyla bir trajedidir. Trajik bir çözülmeliğin içten içe, ağır ağır kaynamasıyla tarihin ilerlediği bir zamandır. Bir toplumun kurumlarıyla, gelenekleriyle, devlet adamlarıyla kaçınılmaz bir yazgıya doğru ilerlediği, karanlığın ve gafletin yanında fazilet ve aydınlığın ortaya çıktığı, çöküşle ilerleyişin boğuştuğu, Osmanlı tarihinin en uzun asrıdır.

Tanzimat devrinin modern Türkiye'nin oluşumundaki payı büyüktür. Bir toplumu sadece ekonomik gelişim çizgisiyle değerlendiremeyiz. Bazı Ortadoğu ülkeleri, 19. yüzyıl başlarında Osmanlı Devleti ile aynı yerden yola çıktıkları halde, sosyal, siyasal, kültürel yönden bugün Türkiye ile aynı tarihsel dönemde değilseler, siyasal ve kültürel atılımların hızlandırıcı etkisini kabul etmeliyiz. Osmanlı İmparatorluğu'nun 19. yüzyılda yaşadığı gelişmeleri, sadece Babıâli'nin yöneticileri değil, Bulgarların, Sırpların, Arnavutların siyaset ve kültür adamları da sürüklemiştir. Osmanlı İmparatorluğu bütün kavimleri, bütün çelişkileri ile modernleşme (icab-ı asra intibak)

sürecine girmişti. Osmanlı tarihini 20. yüzyıla kadar Osmanlılar yaptılar, siyasal ve kültürel gelişmeyi sırtlananlar Osmanlı İmparatorluğu'nun halklarından sadece biri değil, hepsidir. Tanzimat reformlarını İran veya Mısır gibi ülkelerdeki çağdaş reformlardan ayıran bir özellik, bütün toplumsal kurumlarda yenileşme girişiminin görülmesi ve asıl önemlisi siyasal bağımsızlık gerçeğidir. Osmanlı İmparatorluğu herhangi bir veya iki devletin siyasal tekeli altında değildi. Büyük devletlerin hepsine karşı güçsüzdü, fakat denge politikası izleyecek kadar bir siyaset yapma yeteneğine sahipti. Kültürel ve toplumsal modernleşme girişimlerinde bulunan ilk İslam devleti de Osmanlı İmparatorluğu değildi. Lakin kültürel modernleşmenin daha başarılı sonuçlanmasında da bu siyasal bağımsızlığın rolü vardır.

Osmanlı modernleşmesi otokratik bir modernleşmedir, iç ve dış gelişmeler, hayatının son kırk yılında imparatorluğu bu otokratik modernleşmeden anayasal bir monarşiye kadar sürükledi, imparatorluk genç Cumhuriyet'e parlamento, siyasal parti kadroları, basın gibi siyasal kurumları miras bıraktı. Cumhuriyet'in tabipleri, fen adamları, hukukçu, tarihçi ve filologları son devrin Osmanlı aydın kadrolarından çıktı. Cumhuriyet ilk anda eğitim sistemini, üniversiteyi, yönetim örgütünü, mali sistemini imparatorluktan miras aldı. Cumhuriyet devrimcileri bir Ortaçağ toplumuyla değil, son asrını modernleşme sancıları ile geçiren imparatorluğun kalıntısı bir toplumla yola çıktılar. Cumhuriyet'in radikalizmini kamçılayan öğelerden biri de yeterince radikal olamayan Osmanlı modernleşmesidir. Bugünkü Türkiye'nin siyasal-sosyal kurumlarındaki sağlamlık ve zaafın bilinmesi, son devir Osmanlı modernleşme tarihini iyi anlamakla mümkündür. 19. yüzyıl bütün Osmanlı camiasının en hareketli, en sancılı, yorucu, uzun bir asrıdır; geleceği hazırlayan en önemli olaylar ve kurumlar bu asrın tarihini oluşturur.